

В. І. Ярмак

ВІДГОМІН ПІСЕНЬ ВІЩОГО БОЯНА

Булахов М. Г. «Слово о плъку Игоревѣ» в переводах на славянские языки XIX–XX вв. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 360 с.

Нещодавно в Мінську відбулася значна культурна подія, що набула безпрецедентного загальнослов'янського резонансу: побачив світ чудовий «вінок» перекладів сучасними слов'янськими мовами «Слова о полку Ігоревім», видатної пам'ятки давньоруської літератури, яку цілком справедливо прийнято вважати невід'ємною складовою золотої скарбниці загальнослов'янської спадщини. Рецензована титанічна праця М. Булахова, відомого білоруського мовознавця, доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча науки Білорусі, є закономірною кульмінацією попередніх досліджень, які вийшли з-під пера цього ж автора [див.: 3, с. 1–247; 4, с. 50–72], і були належним чином оцінені дослідниками [див., напр., 13], або ж ґрунтовних праць, у створенні яких він брав активну участь як співавтор чи укладач [напр., 23]. Крім того, ця публікація М. Булахова гідно продовжує і творчо розвиває ідеї та наукові погляди його численних попередників. У виданні відтворюються першодрукований текст «Слова о полку Ігоревім», паралельний переклад його російською мовою, реконструкція давньоруською мовою О. Потєбні, 22 прозаїчні переклади слов'янськими мовами XIX–XX ст. (російською, українською, білоруською, верхньолужицькою, польською, словацькою, чеською, болгарською, сербською, словенською, хорватською), а також 1-й віршований переклад македонською мовою. До всіх перекладів (за винятком перекладів російською мовою) додаються детальні пояснювальні словники

російською мовою. Спочатку хотілося б висловити декілька загальних ідейних міркувань щодо перекладів «Слова о полку Ігоревім» усіма мовами.

З такої преамбули логічно випливає, що насамперед *слід усіляко привітати й схвалити ідею створення такої праці*, тим більше в такому довершеному виконанні. Безперечно, професор М. Булахов був абсолютно свідомим того, що роль філолога й культурного діяча в сучасному суспільстві полягає не лише в тому, щоб дослідити й витлумачити часто-густо дискусійні, суто лінгвістичні аспекти, зрозумілі вузькому колу фахівців, котрі опікуються цією проблематикою, а й у тому, щоб у доступній формі репрезентувати сучасному слов'янському широкому загалові усе розмаїття лексичного, тематичного, ідейного багатства видатної літературної пам'ятки. Проте слід мати на увазі таке: місія упорядника полягає не лише в тому, аби «Слово...» заговорило до широких читацьких кіл слов'янських країн зрозумілою їм сучасною мовою. У цій благородній справі авторові стало в пригоді його безпомилкове й тонке філологічне чуття. Адже з чималої кількості перекладів, що існують, обрано саме ті, які вписуються в оптимальний баланс між цілою низкою параметрів: якістю перекладу, зрозумілістю читачеві, межами можливого «осучаснення» твору в перекладі, але без примітивізації і з урахуванням характерних особливостей першоджерела та збереження історико-літературного колориту тощо. Крім того, – і це чи не найважливіший спонукальний стимул для філолога, перекладача або упорядника, котрий тією чи іншою мірою неминуче стає співавтором кожного з перекладів, – одним з основних завдань перекладу є розкриття внутрішньої форми слова (а в даному випадку – і в прямому, і в переносному значенні назви твору). Пригадаймо відоме висловлювання О. Потебні про те, що «на слово не можна дивитися як на вираження готової думки. ... Навпаки, слово є вираженням думки лише настільки, наскільки служить засобом для

її створення; внутрішня форма, єдиний об'єктивний зміст слова має значення тільки тому, що видозмінює й удосконалює ті агрегати сприйняття, які застає в душі» [12, с. 170].

Перш ніж конкретно аналізувати переклади «Слова о полку Ігоревім» різними слов'янськими мовами, необхідно відзначити їхній *загальний винятково високий рівень* у контексті двох основних тенденцій в історії перекладу взагалі, про які образно говорить професор О. Чередниченко: «З одного боку, перекладач, за відомим висловом Гете, може “переселити” свого читача у країну автора оригіналу, максимально наблизивши до нього свою версію перекладу. З іншого боку, він може намагатися переселити автора оригіналу в свою країну, і в цьому разі переклад буде віддаленішим від першотвору» [22, с. 151]. Зазначимо, що всі переклади «Слова о полку Ігоревім», уміщені в рецензованому виданні, у найкращому сенсі «переселяють» свого читача до країни автора. Проте оцінка якості перекладу, на наш погляд, має неодмінно враховувати ще один релевантний критерій, а саме: *співвідношення еквівалентності й адекватності* перекладу стосовно оригіналу, причому, як відомо, еквівалентність не завжди дорівнює адекватності, і навпаки. Отже, якщо ми «...під еквівалентністю розуміємо наближення до смислової структури оригіналу, тобто більш-менш точне відтворення його змісту» [22, с. 153], а адекватність перекладу «...розглядаємо як його функціональну тождність оригіналові, за якої враховується рецепція дискурсу, то ...для адекватного відтворення художнього цілого перекладач має зіставляти, бодай уявно, можливі естетичні реакції на нього як читачів оригіналу, так і читачів перекладу, і докладаати всіх зусиль для того, щоб ці реакції були приблизно однаковими» [22, с. 153].

Українська громадськість із особливим задоволенням вітає вихід книги М. Булахова не тільки тому, що *переклади «Слова...» українською*, поза всяким сумнівом, є окрасою збірки.

Маємо на увазі й блискучу інтерпретацію згаданої пам'ятки І. Вагилевичем, українським літератором, філологом, фольклористом, етнографом і громадським діячем, який виконав її перший переклад «живою» українською мовою, і переклад видатного українського мовознавця-славіста, доктора філологічних наук, професора Київського університету М. Грунського. Українські переклади «Слова...» сприяють закріпленню статусу української мови, яка за роки незалежності хоч і зміцнила свої суспільні позиції, проте «... її все ще не можна викреслити зі списку потенційно загрожуваних мов. І якщо МС [мовна свідомість. – В. Я.] була потрібна українцям, щоб зберегти мову в ситуації бездержавності, то нині – щоб захистити її в добу глобалізації» [14, с. 117–118].

Вибір перекладів, звичайно, є справою вподобань і смаку автора. Водночас нагадаємо, що існує чимало перекладів і переспівів «Слова» українською мовою, зроблених протягом другої половини ХІХ та впродовж ХХ ст. Це, зокрема, переклади М. Шашкевича (з них зберігся лише «Плач Ярославни»), Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича, В. Мови, І. Франка, В. Кендзерського, П. Мирного, К. Зіньківського, В. Щурата, І. Стешенка, М. Грушевського, М. Чернявського, В. Свідзінського, М. Рильського, Л. Гребінки, Н. Забіли, О. Коваленка, В. Шевчука, С. Пушика, В. Малика, М. Гетьманця, М. Петрова-Гарді, Б. Яценка, Н. Попеля, П. Салевича та інших літераторів [детальніше про це див., напр.: 3] Важливим є й інший момент концептуального характеру: спираючись на дослідження М. Грушевського і М. Максимовича, академік Г. Півторак аргументовано наголошує на тлумаченні «Слова...» саме як пам'ятки «... яскраво української, зрозумілої тільки на ґрунті українського характеру й української поезії... Отже, ... й автором його міг бути лише українець» [11, с. 532]. Особливе місце в праці М. Булахова посідає реконструкція «Слова...» О. Потєбні, яку прийнято вважати одним з найважли-

віших досліджень пам'ятки, адже «погляд на “Слово...” як на твір книжний, проте пов'язаний зі світськими традиціями й просякнутий елементами народної поезії, після дослідження О. О. Потебні став загальноприйнятим. ... Цей твір учений вважав авторським, не усним, а писемним, про що свідчить, зокрема, його синтаксис, але неймовірно, щоб він був створений за готовим візантійсько-болгарським або візантійським шаблоном» [11, с. 535]. Слід зазначити, що дослідженням різних аспектів пам'ятки (її оригінального тексту; дискусійних («темних») місць; лексики; міфологічних назв; функції категорії числа; лексики; фонетики; відмінювання; дієвідмінювання; словотворення; прикметників і службових слів тощо) свого часу опікувався й видатний український лінгвіст, академік Л. Булаховський [детальніше про це див.: 5, с. 508–518; 6, с. 524–527; 7, с. 494–507; 8, с. 481–493; 9, с. 441–480; 10, с. 519–523]. Загальновідомою була, зокрема, його дискусія з французьким славістом А. Мазоном щодо «справжності» «Слова о полку Ігоревім». Ці вітчизняні традиції плідно продовжують сучасні видатні українські мовознавці [див., напр.: 15, с. 3–12; 16, с. 43–53; 17, с. 3–40; 18, с. 3–12; 21, с. 569–584].

Серед декількох перекладів «Слова...» сучасною *російською мовою* особливе місце посідають переклад російського поета, драматурга і суспільного діяча В. Капніста і, звичайно, пояснювальний переклад академіка Д. Лихачова. Останній, з нашого погляду, так само, як і реконструкцію цього твору О. Потебні, водночас можна вважати самостійним лінгвістичним дослідженням і оригінальним тлумаченням пам'ятки. З іншого боку, нагадаємо, що існують також прекрасні переклади «Слова...» В. Жуковського, А. Майкова, К. Бальмонта, М. Заболоцького, Є. Євтушенка та багатьох інших літераторів.

На жаль, до числа мов, яким загрожує небезпека знищення й нівелювання в сучасному глобалізованому світі, належить і білоруська мова. Закономірно, що цикл перекладів «Слова о

полку Ігоревім» білоруською відкриває чудовий, висококваліфікований переклад Я. Купали (1919), а продовжують своєрідні переклади М. Горецького (1925) та І. Чигиринова (1991), кожен з яких по-своєму інтерпретує «Слово...». Оскільки наявність перекладів, виконаних різними авторами протягом великого часового континууму (XIX і XX ст.) є загальною тенденцією книги М. Булахова, то слід відзначити такий підхід як безумовно позитивний: він наближає читача до осмислення потєбнянського поняття внутрішньої форми слова, котре водночас «...орієнтує дослідника якраз на максимальне з'ясування конкретики мовних фактів, пов'язаних із відповідними явищами у структурі слова, причому як у синхронії, так і в діахронії» [19, с. 91].

Говорячи про *переклади «Слова...» західнослов'янськими мовами*, підкреслимо, що нас особливо тішить також і той факт, що М. Булахов не оминув увагою переклади «Слова...» (у виконанні М. Горника) *верхньолужицькою мовою*. Як відомо, лужицькі серби здебільшого проживають на території Німеччини, проте в умовах тиску іншомовних впливів зберігають свою мову і культуру.

Польська, чеська і словацька мови, безперечно, мають давню й фундаментальну літературну традицію. Не випадково, зокрема, до перекладу «Слова...» *польською мовою* звернувся відомий літератор А. Бельовський. Водночас виникає запитання, чому М. Булахов не долучив до збірки переклади інших польських авторів, у першу чергу, звичайно ж, Ю. Тувіма. Низку перекладів західнослов'янськими мовами продовжує талановитий переклад «Слова...» словацькою, виконаний Я. Коморовським. *Чеські інтерпретації «Слова...»* представлені перекладами Й. Юнгмана, видатного чеського поета й філолога, одного з провідних діячів Чеського національного відродження, та словацького мовознавця М. Гаттали, які блискуче проілюстрували варіативність мови перекладу в художніх

жанрах, що перебуває «...під тиском двох норм – норми оригіналу, яка є первинною для будь-якого перекладу, та норми рецептивної культури» [22, с. 160].

Авторові цієї рецензії як сербiстовi за фахом здається, що переклади «Слова...» *сербською й хорватською мовами* (незалежно від того, що сербський переклад О. Утешеновича-Острожинського датується 1871 роком, а хорватський переклад Й. Бадалича – 1957 р.) мають винятково своєрідне звучання. Річ у тім, що тонічний (або музичний) наголос, успадкований цими мовами від праслов'янської і притаманний їм на синхронному (у широкому розумінні) зрізі їхнього розвитку, сприяє тому, що загальна колоритна архаїка оригіналу особливо вдало «грає» в цих перекладах. Академік Г. Півторак слушно підкреслює: «За своїм жанром “Слова...” – це пісня. Незалежно від того, чи було воно від самого початку зафіксовано на папері, чи певний час побутувало лише в усній формі, воно, як і інші твори цього жанру, призначалося для музичної декламації під акомпанемент якогось струнного інструмента, найвірогідніше, гусел. Про це свідчить і сам автор, визначаючи цей твір піснею, ... й сама ритміка “Слова...”» [11, с. 543]. Збереженню мовного колориту сприяє й наявність у інших південнослов'янських мовах архаїчних рис, непритаманних нині слов'янським мовам інших груп. Маємо на увазі, зокрема, наявність синтетичних претеритальних форм і переповідного способу дієслова (коментатива) у болгарській і македонській мовах; особливості функціонування синтетичних форм минулого часу в слов'янських мовах (найцікавішого, з погляду професора Ю. Маслова) «напіваористного» типу – сербській і хорватській; «життєвість» сигматичного аориста й імперфекта, категорії двоїни в імені й дієслові в лужицьких мовах; збереження супіна й категорії двоїни у відмінюванні й дієвідмінюванні у словенській тощо. Підсумовуючи блок перекладів «Слова...» південнослов'янськими мовами, зазначимо, що ви-

щезгадані тези красномовно ілюструють відомий переклад Б. Липовського і болгарського лінгвіста й перекладача Н. Лазурена *болгарською мовою*, чудовий, своєрідний віршований переклад пам'ятки *македонським* філологом Т. Димитровським і, нарешті, високомистецькі переклади пам'ятки словенською: М. Плєтершніка (1866), який, як відомо, свого часу прослухав у видатного славіста Ф. Міклошича у Відні семінар про «Слово...», а також сучасніший переклад маститого славіста Р. Нахтигаля (1954), котрий навчався у Віденському університеті й був учнем В. Ягича.

Підводячи ризик, ще раз наголосимо: ідею публікації перекладів «Слова о полку Ігоревім» майже всіма слов'янськими мовами слід, безумовно, вітати й усіляко підтримувати. Головна думка, якою, немов червоною ниткою, імпліцитно просякнута вся праця М. Булахова, – це заклик не втрачати своєрідності, черпати натхнення й гуртуватися навколо перлин слов'янської духовної скарбниці. Адже «...головна небезпека – це нівелювання національних культур, перетворення їх на такий собі середньостатистичний загальнолюдський сурогат, позбавлений національних особливостей бачення світу» [20, с. 255]. Незалежно від етнічної належності, долучитися до слов'янської старовини читачеві допоможе своєрідна візуалізація дискурсу «Слова...», якої можна досягнути за допомогою зорових вражень від яскравих, барвистих і водночас вишуканих *ілюстрацій*, підібраних з тонким художнім смаком. Це – картини палехських майстрів до різних видань «Слова...», ескізи костюмів до опери «Князь Ігор» видатного художника І. Білібіна, ілюстрації художника К. Сволінського до перекладу «Слова...» чеською мовою, ілюстрації В. Фаворського до різних видань пам'ятки, мініатюри до «Слова...», виконані на початку ХХ ст., титульні сторінки видань «Слова...» різних років, різноманітні монохромні ілюстрації тощо. Напрошуються лише два *зауваження-побажання*: хотілося б

бачити більше перекладів «Слова...» українською мовою, а також заповнити «лакуну», пов'язану з відсутністю перекладу пам'ятки нижньолужицькою мовою (друге побажання, певна річ, логічніше адресувати не авторові рецензованої праці, а культурній громадськості Нижньої Лужиці у східній Німеччині). Насамкінець підкреслимо, що ідея публікації перекладів «Слова...» практично всіма слов'янськими мовами, мабуть, не випадково, іде саме з Білорусі, потужного джерела слов'янського духовного відродження і єднання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібліографічні довідки до видання: «Слово о полку Игоревім» та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі [Електронний ресурс] / видання підготував О. Мишанич. – 2003. – 668 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/slovo67/sl42.htm>.

2. Булахов М. Г. «Слово о плъку Игоревѣ» в переводах на славянские языки XIX–XX вв. / М. Г. Булахов. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 360 с.

3. Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь / под ред. Л. А. Дмитриева. – Минск, 1989. – 247 с.

4. Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в филологии и литературах зарубежных славян // Вечна живое «Слова». – Мінск, 1989. – № 775. – С. 50–72.

5. Булаховский Л. А. Заметки к спорным местам «Слова о полку Игореве» // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 508–518.

6. Булаховский Л. А. К лексике «Слова о полку Игореве» // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 524–527.

7. Булаховський Л. А. Лінгвістичні уваги про міфологічні назви «Слова о полку Игоревім» // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 494–507.

8. Булаховский Л. А. О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 481–493.

9. Булаховский Л. А. «Слово о полку Игореве» как памятник древнерусского языка // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 441–480.

10. Булаховский Л. А. Функции чисел в «Слове о полку Игореве» // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – С. 519–523.

11. Півторак Г. П. Проблема авторства «Слова о полку Ігоревім» (короткі підсумки й перспективи досліджень) // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 529–546.

12. Потєбня А. А. Мысль и язык [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua/books?id=jvfnVFpR5YkC>.

13. Рылов С. А. Крупный вклад в «слововедение»: о цикле исследований М. Г. Булахова, опубликованных в 2000 году [Электронный ресурс] / рецензия. – Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2000_1\(2\)/28.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2000_1(2)/28.pdf).

14. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 118 с.

15. Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2008. – № 2/3. – С. 3–12.

16. Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2009. – № 3/4. – С. 43–53.

17. Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2010. – № 2/3. – С. 3–40.

18. Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 3–12.

19. Снитко О. С. Психолінгвістичні ідеї О. О. Потєбні і сучасна наука // О. О. Потєбня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 89–93.

20. Тер-Минасова С. Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики. – М. : АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. – 286 [2] с.

21. Франчук В. Ю. В. Г. Складенко – дослідник «Темних місць» «Слова о полку Ігоревім» // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 569–584.

22. Чередниченко О. І. Про мову і переклад. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.

23. Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: в 5 т. / Рос. акад. наук., Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом) ; ред. кол.: Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко, О. В. Творогов (отв. ред.). – С.Пб. : Дмитрий Буланин, 1995.